

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΦΑΙΣΤΟΥ*

Ἡμισὺν αἰῶνα μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν μεγάλων κρητικῶν ἀνασκαφῶν τὰ προβλήματα τῆς μινωικῆς χρονολογίας δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν λυθῆ ὀριστικῶς, ὄχι μόνον τὰ τῆς σχετικῆς ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς ἀπολύτου¹. Καίτοι εὐρίσκει τις τὸ συμμετρικὸν χρονολογικὸν σύστημα τοῦ Evans σχεδὸν καθολικῶς χρησιμοποιούμενον, πολλαπλαῖ παρὰ ταῦτα ἔχουν ἐγερθῆ κατὰ τούτου ἀντιρρήσεις, ἐπειδὴ οἱ ἐκάστοτε ἀνασκαφεῖς μινωικῶν χώρων ἀδυνατοῦν νὰ ἑναρμονίσουν πρὸς τοῦτο τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν των, οἱ δὲ μελετηταὶ συχνὰ εὐρίσκονται πρὸ ἀλύτων ἢ δυσλύτων προβλημάτων κατὰ τὴν προσπάθειαν προσαρμογῆς τοῦ συστήματος τούτου εἰς τὰ πορίσματα τῆς μελέτης των ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ μινωικοῦ κύκλου. Πρὸ τῶν δυσχερειῶν τούτων εὐρισκόμενος ὁ Åberg² προσεπάθησε νὰ ἀνατρέψῃ σχεδὸν ὀλόκληρον τὸ σύστημα τοῦτο, ἀποδεχθεὶς συνύπαρξιν ρυθμῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Evans, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἄλλοι, εἶχον θέσει κατὰ χρονικὴν διαδοχὴν. Καὶ ναὶ μὲν τὰ προταθέντα ὑπὸ τοῦ σκανδιναβοῦ μελετητοῦ δὲν ἐγένοντο ἀποδεκτὰ ὑπὸ τῶν πλειόνων ἐπιστημόνων³, κυρίως διότι προσέκρουον ἐπὶ στρωματογραφικῶν δεδομένων, συνετέλεσαν ὅμως εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρισθοῦν εὐρύτερον αἱ ὑπάρχουσαι δυσκολίαι. Ὁ Pendlebury, ὅστις ἐζήτησε κατὰ συστηματικώτερον τρόπον νὰ στηρίξῃ τὸ χρονολογικὸν σύστημα Evans, ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῆ ὅτι εἶχεν ἀνάγκην διορθώσεως εἰς ὠρισμένα σημεῖα⁴.

Κατανοεῖ τις ἐκ τούτου τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν τοῦ προελληνικοῦ πολιτισμοῦ διὰ τὰς μελέτας ἐκεῖνας, αἵτινες ἀποσκοποῦν εἰς

*) Ἡ προκειμένη μικρὰ μελέτη ἐπέχει θέσιν βιβλιοκρισίας τῆς κατωτέρω, μνημονευομένης μελέτης τῆς δρος Luisa Banti.

¹) Βλ. τελευταῖον R. Hutchinson, Notes on Minoan Chronology, «Antiquity» XXII (1948), σ. 61 κ.έξ.

²) Nils Åberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie III-IV, Stockholm 1933.

³) Ἀνασκευὴν συνοπτικὴν τούτων βλ. ἐν J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, σ. XXXI πρβ. καὶ Hutchinson, αὐτόθι, σ. 65 κ.έξ.

⁴) Pendlebury, αὐτ. σ. 126: «This period (MMII) is a purely Knossian and Phaistian one» σ. 180 διὰ τὸ YMII Palace style ὡς σύγχρονον τοῦ YMIβ ἀλλαχοῦ.

τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν ὡς ἄνω δυσχερειῶν βάσει τῆς συστηματικωτέρας σπουδῆς τῶν στρωματογραφικῶν καὶ τῶν στυλιστικῶν δεδομένων, τῆς κεραμεικῆς μάλιστα τῶν ἀνακτόρων ἢ μεγάρων ἐκείνων, ὅπου ἀνευρέθησαν ἀνέπαφα ἐπάλληλα δάπεδα, ὅπως εἰς τὴν Κνωσόν, τὴν Φαιστόν καὶ τὰ Μάλια. Διὰ τὴν Φαιστόν πολύτιμος εἶναι ἡ λεπτομερῆς ἐκθεσις τοῦ Luigi Pernier εἰς τὸν ὄντως λαμπρὸν πρῶτον τόμον τοῦ βιβλίου *Il Palazzo Minoico di Festòs*. Ἀλλὰ ἀξίζει νὰ ἐπισύρῃ ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν τῶν ἐπιστημόνων, ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν ἢ ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν ἀνακτόρων μελέτη τῆς δόκτορος Luisa Banti⁵⁾, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ἰταλὶς ἀρχαιολόγος, ἡ ὁποία ἔχει ἀναλάβει τὴν συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ βιβλίου, εἶναι γνωστὴ διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ ἀκριβειαν μεθ' ἧς ἐκθέτει τὰ δεδομένα ἐφ' ὧν στηρίζεται καὶ διὰ τὴν ἐφεκτικὴν αὐτῆς στάσιν πρὸ τῶν διαφόρων ὑποθέσεων. Ἐὰν συμπεράσματά της, ἔξ ἄλλου ἀναφέρονται εἰς ὅλως θεμελιώδη ζητήματα τῆς ἐξελέξεως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε δέον νὰ μελετηθοῦν μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ παρουσιάζει ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὰς συνθήκας διὰ τὴν μελέτην τῆς στρωματογραφίας — καὶ τοῦτο ὀρθῶς τονίζει ἡ Banti — λόγῳ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον καὶ τῆς ἐκ τούτου ἐπιχώσεως ὀλοκλήρων δωματίων τοῦ πρώτου ὑπὸ συμπαγῆ καὶ συγκροτημένα δάπεδα τοῦ δευτέρου. Ὑπὸ τὰ δάπεδα ταῦτα διεσώθη ἀφθονος κεραμεικὴ, ἄλλη μὲν ἐπὶ τῶν δαπέδων ἀνέπαφος, ὡς εἶχεν κατὰ τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς, ἄλλη δὲ ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῶν δωματίων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου. Ἡ ἀνάλυσις τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ἡ ἰταλὶς ἀρχαιολόγος τῆς κεραμεικῆς ταύτης ὡς πρὸς τὰ σχήματα, τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν γραπτὴν καὶ πλαστικὴν διακόσμησιν εἶναι πλήρης καὶ ἀκριβῆς. Συμπληροῦται μὲ πολλὰ ἀνάλογα ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Evans μελετηθείσης κεραμεικῆς, διὰ τὰ ὁποῖα ἐσημειώθησαν ἐκάστοτε αἱ ὑπ' ἐκείνου διδόμεναι χρονολογίαι.

Ἡ ἀνάλυσις δίδει οὕτω χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς κεραμεικῆς τῆς ἐποχῆς τῆς καταστροφῆς (κεραμεικὴ τῶν δαπέδων) καὶ τῶν χρόνων τῶν προηγηθέντων ταύτης (κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων). Οὐδεὶς βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τῆς Banti, ὅτι τὰ ἀγγεῖα τῶν δαπέδων ἐν τῷ συνόλω των — ἐξαιρέσει ἴσως τῶν μεγάλης ἀντοχῆς πίθων — ἀνήκουν εἰς σύντομον περίοδον, ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῆς καταστροφῆς τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου.

⁵⁾ Luisa Banti, *Cronologia e ceramica del Palazzo Minoico di Festos*, «Annuario d. Scuola archeol. di Atene» XXII (1942), σσ. 9-39.

Πράγματι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα διαστέλλονται σαφῶς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς προηγηθείσης περιόδου, ἢ ὅποια ἄριστα εἰκονογραφεῖται διὰ τῆς κεραμεικῆς τῶν ἐπιχώσεων. Ὁρισμένα σχήματα ἀπέβησαν σπάνια ἢ καὶ ὄλως ἐξηφανίσθησαν καὶ γενικώτερον ἢ ποικιλία τῶν σχημάτων περιορίσθη μὲ τὴν ἐπικράτησιν ὁρισμένων τύπων· εἶναι ὡς νὰ ἔπαυσεν ἡ περίοδος τῶν δοκιμῶν. Αἱ μορφαὶ τῶν ἀγγείων ἀπλοποιοῦνται καὶ τείνουν ἐνίοτε πρὸς τὸ ραδιόν. Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν, παραλλήλως μὲ τὰ καὶ προηγουμένως γνωστὰ ἀγγεῖα ἐκ καθαροῦ πηλοῦ, μὲ τὸ ἐπιμελὲς σκοτεινὸν ἐπίχρῖσμα καὶ τὴν πολύχρωμον διακόσμησιν, ἐμφανίζεται ἡ τεχνικὴ τῶν ὠραίων ἀγγείων ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ, ἀλλ' ἐμβαπτισμένων εἰς λουτρὸν διαλύματος λεπτοῦ πηλοῦ, διακοσμουμένων καὶ κατὰ τὰς δύο μεθόδους, σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ καὶ ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ, αἵτινες ἐνίοτε ἐκ παραλλήλου ἐφαρμόζονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου. Ἡ ποιότης τῶν ἐκ καθαροῦ πηλοῦ πολυτελῶν ἀγγείων εἶναι πάντοτε καλὴ, ἀλλὰ τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα εἶναι ἀπλούστερα. Γενικῶς ἡ πολυχρωμία ἔχει περιορισθῆ· δὲν ἀπαντᾷ τὸ κίτρινον, οὐδὲ τὸ βυσινόχρουν καὶ τὸ πυρρὸν, ἀλλὰ μὲ τὸ λευκὸν συχνὰ συνδυάζεται τὸ πορτοκαλιόχρουν. Τεχνικαὶ ὡς ἡ τῶν ἐμπιέστων καὶ τῶν «ἀκιδωτῶν» (*barbotine*) ἐξακολουθοῦν· ἡ πρώτη δίδει ὠραῖα καὶ ποικίλα παραδείγματα, ἡ δευτέρα ἀπομιμεῖται τὴν ἐπιφάνειαν ὀστρέων (*barnacles*). Γενικώτερον ἡ μίμησις μεταλλικῶν προτύπων ἐξακολουθεῖ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὅσον προηγουμένως περίτεχνος. Ὁμοίως τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τὰ θέματα δὲν εἶναι πλέον τόσον πολύπλοκα καὶ λεπτά, καίτοι εἶναι πάντοτε πλούσια. Ὁρισμένα θέματα ἀπλοποιοῦνται, ἀλλὰ δὲ ἐπικρατοῦν καὶ συχνὰ ἐπαναλαμβάνονται, οὕτω συχνὴ ἀποβαίνει ἡ μίμησις τοῦ λιπαρίτου διὰ λευκῶν κηλίδων ἢ στιγμῶν καὶ δὲν εἶναι σπάνια ἢ ἀπομίμησις τοῦ κροκαλοπαγοῦς λίθου δι' ἀκανονίστων, διὰ λευκοῦ περιγεγραμμένων κηλίδων. Συχνὰ εἶναι τὰ θέματα μὲ λευκὴν πλαισίωσιν καὶ, ὡς εἴπομεν, τὰ κατ' ἐναλλαγὴν τῶν δύο τεχνικῶν «light on dark» καὶ «dark on light». Ἀγαπητὰ εἶναι πάντοτε τὰ ἡράνθημα (μαργαρίται), ἀλλ' ἀπαντῶντα τόσον μὲ στρογγύλα ὅσον καὶ μὲ αἰχμηρὰ φύλλα. Ἀκόμη συχνότερον ἀπαντοῦν κλαδία ἢ σχηματικὰ δενδρύλλια μὲ φύλλα τριγωνικὰ ἢ κατ' ὀδόντωσιν ἀποδιδόμενα. Τὰ ποικίλα μοτίβα τῶν παραλλήλων κυματιστῶν γραμμῶν μὲ ὁμορόπους ἢ ἀντιρόπους κυμάνσεις δὲν ἐλησμονήθησαν, ἀλλὰ τὰ ζεύγματά των εἶναι πολὺ ἀπλᾶ ἢ καὶ παντελῶς ἐλλείπουν, ἀντὶ δὲ λεπτῶν πληρωτικῶν κοσμημάτων συνήθως ὑπάρχουν κυκλίσκοι στιγμῶν. Ἰδιαιτέρα κλίσις ἐμφανίζεται πρὸς τὰς κροσσωτάς, γλωσσωτάς, φολιδωτάς, ὀδοντωτάς πλαισιώσεις ἢ ταινίας.

Ὅτι δύναται τις νὰ διαστείλῃ ὡς τοπικὸν ρυθμὸν τὴν κεραμεικὴν

ταύτην τῆς Φαιστοῦ εἶναι ἀδιαμφισβήτητον, ἂν καὶ ἡ διάκρισις αὕτη γίνεται μᾶλλον ἀσαφῆς εἰς τὰ πολυτελῆ ἐκ καθαροῦ πηλοῦ ἀγγεῖα. Τὰ τοπικὰ θεματογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα ἀπὸ ὅτι παρέστησεν ἡ Banti⁶. Εἶναι ἀληθὲς ἐπίσης ὅτι ὁ συνδυασμὸς καὶ ἡ προσαρμογὴ τῶν θεμάτων τούτων ἐπὶ τῶν ἀγγείων εἶναι κάπως διάφορος τῶν ἐπὶ κνωσιακῶν ἀγγείων. Δέον ὅμως νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ γενικὸς χαρακτήρ τοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἀπαραγνωρίστως λίαν συγγενῆς τοῦ κνωσιακοῦ καὶ πλεῖστα ὅσα κοινὰ στοιχεῖα συνδέουν στενῶς τὰ κεραμικὰ ἀγγεῖα τῶν δύο περιοχῶν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖ τις καὶ ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴν διακόσμησιν: ἐμπῖεστα ὅμοια καὶ ἀκιδωτὰ τοῦ ὄστρακομόρφου τύπου ἀπαντοῦν εἰς τὴν Κνωσόν, καὶ τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ἐντελῶς ἰδιάζοντος ρυθμοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Evans ἀπεκάλεσεν «creamy - bordered» καὶ ὅστις ἐμφανίζει ἀνάλογα πλαστικὰ στοιχεῖα (στελέχη π.χ. μὲ ἀνθέμια)⁷. Οἱ πίθοι μὲ τὰς πολλὰς σειρὰς λαβῶν καὶ τοὺς «δοθιῆνας» ἐν μέσῳ ἐμπῖεστων σχοινίων εἶναι ὅμοιοι κατὰ τὸν γενικὸν αὐτῶν χαρακτήρα μὲ τοὺς πίθους τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ, καίτοι οἱ τῆς Φαιστοῦ ἐμφανίζουν ὠρισμένην ἰδιορρυθμίαν ὡς πρὸς τὸ μᾶλλον σφαιρικὸν καὶ βραχὺ αὐτῶν σχῆμα. Ἡ φύσις τῶν ἀγγείων τούτων, ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν ἡ Banti, ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν δι' αὐτὰ χρῆσιν ἐπὶ μακρότερον χρόνον παρὰ ὅτι διὰ τὰ ἄλλα λεπτὰ ἀγγεῖα.

Ἀπέναντι τῆς κεραμικῆς τῶν δαπέδων ἡ κεραμικὴ τῶν ἐπιχώσεων τῶν δωματίων ἀποδεικνύεται ποικιλωτέρα τὰ σχήματα, ἐπιμελεστέρα τὴν κατασκευὴν καὶ μᾶλλον πολύχρωμος, μὲ θέματα διακοσμῆσεως μᾶλλον λεπτὰ καὶ περίτεχνα· καταφανῆς εἶναι ἡ προσπάθεια δημιουργίας νέων μορφῶν καὶ τὰ ἀγγεῖα δὲν ἔχουν προσλάβει εἰσέτι ραδινὸν σχῆμα. Τὰ ἀκιδωτὰ (barbotine) δὲν εἶναι σπάνια καὶ εἶναι τοῦ γησίου τύπου. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν τεμαχίων τῶν ἀγγείων τῶν ἐπιχώσεων εἶναι πολλὰ τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς κεραμικῆς τοῦ δαπέδου, ὅπως π.χ. δείγματα τῆς πυροῦς ἐστιλβωμένης κεραμικῆς, λύχνοι, τεμάχια ἀγγείων μὲ κλάδους ὀδοντωτοῦς κ.ἄ. Εἰς τὸ κύριον αὐτῆς μέρος ἡ κεραμικὴ τῶν ἐπιχώσεων δέον νὰ λογισθῇ ὡς παλαιότερα τῆς τῶν δαπέδων. Ἔχει πολὺ περισσότερα ἀντίστοιχα εἰς

⁶) Σχηματικὰ φοινικοειδῆ, καίτοι οὐχὶ μὲ ὀδοντωτοῦς κλάδους, εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν Κνωσόν (βλ. P.M.I., εἰκ. 190)· ὁμοίως ἡ ὀδοντωτὴ διακόσμησις (αὐτ. εἰκ. 199e), ἡ φολιδωτὴ παισιώσις (αὐτ. εἰκ. 136p), ἡ ἀτελείωτη σπεῖρα (αὐτ. II πίν. IX c) καὶ ἡ συνδυαζομένη μὲ γραμμίδια (αὐτ. I, σ. 196) κ.ἄ.

⁷) Ἐμπῖεστα βλ. P.M.I., 182 καὶ IV 117 κ.ἑξ., εἰκ. 84-89. Ὁστρακόμορφα αὐτ., IV, σ. 102-3 εἰκ. 67-68. «Creamy - bordered» αὐτ. IV σ. 120, πίν. XXIX, ὅπου καὶ στέλεχος ἀνθεμωτόν.

τὴν Κνωσὸν καὶ τὸ σπήλαιον τῶν Καμαρῶν καὶ ἀσφαλῶς ἀποδεικνύει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναπτύξεώς της δὲν εἶχε προχωρήσει τόσον ἢ τοπικὴ διαφοροποίησις. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν, τὴν τῆς ΝΔ οἰκίας, ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα τῆς φάσεως ταύτης ἐπὶ τοῦ δαπέδου, πρᾶγμα ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ οἰκία αὕτη κατεστράφη ἢ ἐγκατελείφθη πρὸ τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων⁸.

Μεταξὺ τῶν δύο προηγουμένων φάσεων κεραμεικῆς τάσσεται ἡ κεραμεικὴ ἣτις ἀνευρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου δωματίου κειμένου ὑπὸ τὸ διαμέρισμα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου XXVII. Ἡ ὁμάς τῶν ἀγγείων τούτων συνδέεται στενωτέρον μὲ τὴν κεραμεικὴν τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου (θέματα μὲ λευκὴν πλαισίωσιν, κλάδοι μὲ τριγωνικὰ φύλλα καὶ τεχνικὴ τοῦ χονδροῦ πολυχρώμου ρυθμοῦ), ὅμως ἡ ποικιλία καὶ τὸ περίτεχνον τῆς διακοσμήσεως, ὡς καὶ ἡ ἀπουσία ραδινότητος εἰς τὰ σχήματα συνδέει καὶ μὲ τὴν φάσιν τῆς κεραμεικῆς τῶν ἐπιχώσεων.

Ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ τῶν ἀνωτέρω δύο φάσεων καὶ τῆς ἐνδιαμέσου τούτων ἀποτελεῖ ἓν ἐξελικτικῶς ἀδιάσπαστον σύνολον, ἀντιθέτως σαφῶς ἀντιδιαστέλλεται ἢ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν περισσοτέρων δωματίων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, μάλιστα τῆς δυτικῆς πτέρυγος, κεραμεικῆ⁹, ἣτις ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τὴν γνωστὴν ἐκ τῶν κυκλικῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς ὡς «Messarà Kultur». Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὕτη προηγήθη πασῶν τῶν μνημονευθεισῶν φάσεων. Ἐπίσης σαφῶς ἀντιδιαστέλλεται ἢ ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν ἐκτεταμένων ΒΑ διαμερισμάτων κεραμεικὴ τοῦ τύπου ἐκείνου, τὸν ὁποῖον ὁ μὲν Pernier ἀποκαλεῖ «Camargues rustico», ὁ δὲ Evans MMIIIβ: ἡ κεραμεικὴ αὕτη εἶναι εὐτελής μᾶλλον καὶ τυποποιημένη, ἀφθόνως χρησιμοποιοῦσα σκεῖρας διὰ λευκοῦ ἐπὶ καστανοῦ ἢ μελαψοῦ ἐπὶ σχημάτων ὑψηλῶν ἢ πλατέων. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι δὲν ἐγένετο ἀνοικοδόμησις νέων διαμερισμάτων ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ ἐκτεταμέναι ἐπισκευαὶ καὶ ἀναπροσαρμογὴ. Ἡ κεραμεικὴ τῆς φάσεως ταύτης, ἣτις ἀνευρέθη καὶ ἐντὸς διαμερισμάτων ἱερῶν τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, πιθανώτατα ἐπαναχρησιμοποιηθέντων (ὡς ἐντὸς τῆς παρὰ τὰς ἀποθήκας «καθαρηρίου δεξαμενῆς» καὶ εἰς τὸ «δωμάτιον τῶν τετραγώνων πεσσῶν»), δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς περίοδον ἀκολουθήσασαν τὴν καταστροφὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Ἄλλ' ἢ Banti ἀπέφυγε νὰ στηρίξῃ ἐπὶ ταύτης συμπεράσματα. Ἄς σημει-

⁸) Περὶ ταύτης βλ. Festòs αὐτόθι, σ. 161 κ.έξ.: χαρακτηριστικοὶ πίνακες κεραμεικῆς XVII-XIX. Ὁ Pernier παραδέχεται τὴν οἰκίαν σύγχρονον μὲ τὰ παλαιὰ ἀνάκτορα.

⁹) Χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τούτων βλ. Festòs I, 135 εἰκ. 59.

ωθῆ ὅτι εἰς τὰ ΒΑ διαμερίσματα ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα ἀνήκοντα καὶ εἰς τὰς προηγουμένας δύο φάσεις, ἀποδεικνύοντα ὅτι ἡ πτέρυξ αὕτη ἦτο σύγχρονος μὲ τὸ λοιπὸν παλαιὸν ἀνάκτορον.

Ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς ἀναλύσεως ἐστήριξεν ἡ δόκτωρ Banti τὰ συμπεράσματά της¹⁰; τὰ ὁποῖα, ἐφ' ὅσον ἀκολουθεῖ ἐν αὐστηρῶς λογικὸν πλαίσιον, θεωρεῖ ἀσφαλῆ: Τὰ ἀγγεῖα τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου ἀνήκουν εἰς τοὺς χρόνους τοὺς ἀμέσως προηγηθέντας τῆς καταστροφῆς του. Ἐπομένως δέον νὰ χρονολογηθοῦν εἰς ὠρισμένην σύντομον περίοδον κατὰ τὰ ἀλλαχοῦ, ἰδίως εἰς τὴν Κνωσόν, ἀπαντῶντα ἀνάλογα. Δυστυχῶς τὰ ὡς ἀνάλογα προσαγόμενα τάσσονται ὑπὸ τοῦ Evans εἰς πολλὰς ὑποπεριόδους: MMIB, MMIIa, MMIIb, MMIIIa καὶ MMIIIb. Δύο ἐρμηνεῖαι δύνανται νὰ ὑπάρξουν πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀσυμφωνίας ταύτης: 1) Τοπικαὶ διαφοραὶ θὰ ἐδικαιολόγουν τὴν καθυστερημένην ἐμφάνισιν ἢ ἐπιβίωσιν παλαιότερων ρυθμῶν εἰς τὴν Φαιστόν. 2) Πολὺ πιθανὸν προῆλθον λάθη εἰς τὴν χρονολογικὴν ταξινόμησιν τοῦ Evans λόγῳ τῆς εἰς πολλὰ σημεῖα ἀσαφείας τῆς κνωσιακῆς στρωματογραφίας. Ἡ ἰταλὶς ἀρχαιολόγος δὲν ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς μιᾶς τῶν δύο τούτων ἐρμηνειῶν, ἀφήνουσα εἰς τὸ μέλλον τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω ὁμῶς χρονολογιῶν προέκρινε τὴν MMIIIb, ὡς ἐρμηνεύουσαν τὴν παρουσίαν ἐπὶ τῶν δαπέδων ἀγγείων ἐχόντων ἀνάλογα κνωσιακὰ τῆς φάσεως ταύτης, ἀγγείων τῶν ὁποίων τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν κατὰ τὴν YMI παρακολουθεῖ τις εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα. Οὕτω ἡ καταστροφή τῶν πρώτων ἀνακτόρων καθορίζεται διὰ τὴν Φαιστόν περὶ τὸ 1600 π.Χ. καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν νέων, κατὰ συνέπειαν, ὀλίγα ἔτη κατόπιν, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς YMI περιόδου.

Τοὺς χρόνους τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου καθώρισεν ἡ Banti ἐκ τῆς κεραμεικῆς τοῦ ὑπὸ τὸ διαμέρισμα XXVII δωματίου, ἣτις, ὡς εἶδομεν, ἐλάχιστα στυλιστικῶς ἀπέχει τοῦ ἐπὶ τῶν δαπέδων. Ἀναγκαῖον ὑπῆρξεν ἐπομένως δι' αὐτὴν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνακτόρου ὑπῆρξε βραχεῖα, μὴ ὑπερβάσα τὰ 150-200 ἔτη (βάσει τῆς κεραμεικῆς θὰ τὴν περιώριζέ τις μᾶλλον εἰς τὰ 50!). Ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κεραμεικῆς τῶν ἐπιχώσεων ἀναγνωρίζεται εὐθὺς ἀμέσως ὡς παλαιότερον τῶν ἀγγείων τοῦ ὑπὸ τὸ XXVII δωματίου, ἐπίσης ἀναγκαίως συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀνακτόρου χρόνους καὶ μάλιστα ὄχι τοὺς ἀμέσως προηγηθέντας ταύτης. Ὑπῆρξεν ἄρα μεγίστη κεραμεικὴ ἀκμὴ πρὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, ἀκμὴ ἐπομένως μὴ ἐξαρτηθεῖσα ἐξ ἀνακτόρων.

¹⁰) Banti, αὐτόθι σσ. 26-27.

Φαίνεται ὅτι ἡ δόκτωρ Banti δὲν ἀνεμέτρησεν ἐπακριβῶς τὰς συνεπείας τῶν περιληπτικῶς ὡς ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συμπερασμάτων τῆς ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ. Παραδοχὴ τούτων θὰ ἐσήμαινεν, ὅτι ἐνῶ εἰς τὴν Κνωσοῦν ἤκμαζον μεγάλα καὶ λαβυρινθώδη ἀνάκτορα ἐντὸς τῶν ὁποίων παρήγετο ἡ ἐξαίρετος καμαραϊκὴ κεραμεικὴ, εἰς τὴν Φαιστοῦ δὲν ὑπῆρχον ἀνάκτορα, ἀλλὰ πενιχρὰ οἰκήματα, τῶν ὁποίων τμῆμα εἶναι τὸ ὑπὸ τὸ διαμέρισμα XXVII δωμάτιον. Τὰ οἰκήματα ταῦτα μάλιστα δὲν θὰ ἦσαν κἂν ἐκτεταμένα, ἀφοῦ σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τὰ ὑποκείμενα θεμέλια εἶναι πολὺ παλαιότερων χρόνων, ἂν κρίνη τις ἐκ τῆς κεραμεικῆς φάσεως Μεσαρᾶς τούτων. Τὸ οἶκημα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκεν τὸ ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον δὲν ἐξετείνεται κἂν ὑπὸ τὸ γειτονικὸν δωμάτιον XXV, ἀφοῦ ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ τελευταίου κεραμεικὴ εἶναι τῆς αὐτῆς φάσεως Μεσαρᾶς¹¹. Ἐνῶ δὲ οἰκοδομικῶς ἡ Φαιστός εὐρίσκετο εἰς τόσον χαμηλὴν στάθμην παρήγεν ἀξιολογωτάτην καμαραϊκὴν κεραμεικὴν, οὐχὶ κατωτέραν τῆς παραγομένης ἐντὸς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ λίαν συγγενῆ ταύτης. Παραδόξως τῆς προανακτορικῆς ταύτης κεραμεικῆς ἀναγνωρίζονται δύο φάσεις, τῶν ὁποίων ἡ παλαιότερα ἀπαντᾷ εἰς ἱκανῶς ὑψηλότερα ἐπίπεδα, εἰς τὰς ἐπιχώσεις τῶν δωματίων τοῦ παλαιοῦ τούτου ἀνακτόρου¹², ἡ δὲ νεωτέρα ὑπὸ τοῦτο, ὅπου εὐρίσκει τις ἐκ παραλλήλου ἀγγεῖα τῆς φάσεως Μεσαρᾶς, φάσεως κατὰ τρεῖς βαθμίδας παλαιότερας τῆς τῶν δαπέδων! Θὰ ὑπέθετέ τις κατὰ ταῦτα ὅτι διὰ νὰ ἐπιχωσθῶν τὰ δωμάτια πρὸς ἀνοικοδόμησιν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου ἀνεζητήθη τὸ χῶμα εἰς βαθύτατα στρώματα ὑπὸ τὸ πρῶτον ἀνάκτορον, ὅπου ὁμῶς ἡ κεραμεικὴ ἀνήκει εἰς δύο περιόδους, μίαν παλαιότεραν (σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν ὑπὸ τὰ δάπεδα) καὶ μίαν νεωτέραν (περιοριζομένην μόνον εἰς τὸ ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον). Ἐνεξήγητον ἐπίσης θὰ παρέμενε πῶς, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ πτω-

¹¹) Βλ. Festòs αὐτ. 139 κ.έξ. καὶ πίν. XIV - XV, ὅπου παρίστανται ἀγγεῖα χαρακτηριστικὰ MM Ia φάσεως καὶ ἡ μικρὰ κεφαλὴ ἀνθρώπου, τὴν ὁποίαν ἡ Banti ὄχι ὀρθῶς καταβιβάζει εἰς τὴν MM III ἐποχὴν, ἐνῶ εἶναι τῆς MM Ia ἢ τὸ πολὺ MM I β: πρβλ. τὰς δύο ἀναλόγους ἐκ Κνωσοῦ (P. M. IV, 69. εἰκ. 41) καὶ Μόχλου (Mochlos, σ. 49 εἰκ. 21). Τὴν τελευταίαν ἐχρονολόγησεν ὁ Seager εἰς τὴν MM III, τὰ μόνον ὁμῶς εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα ἀνευρεθέντα χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα IV, 1 καὶ 2 εἶναι MM Ia (πβλ. καὶ χαρακτηριστικὴν MM Ia πρὸχουν τοῦ ἀμέσως γειτονεύοντος τάφου V, εἰκ. 29).

¹²) Κατὰ τὸ τελευταῖον πρὸ τοῦ πολέμου ἔτος δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων 9 καὶ 11 τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου, ὑπὸ τῆς Banti γενομένη, ἀπεκάλυψε πλουσιωτάτην καὶ ἀφθονωτάτην κεραμεικὴν, μέχρι σήμερον μὴ δημοσιευθεῖσαν.

χοῦ συνοικισμοῦ τὸ ἀπέναντι τῆς Φαιστοῦ σπήλαιον ἀπελάμβανεν ἐν-
 τατικῆς λατρείας, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ καμαραϊκὰ ἀγγεῖα προανακτο-
 ρικῆς, κατὰ τὴν Banti, φάσεως, ἢ ἀφιέρωσις ἀγγείων ἔπαυσεν ἢ ἔγινε
 σπανιωτάτη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων.
 Ἐπὶ πλέον ἢ παραδοχὴ τῶν συμπερασμάτων τῆς θὰ ἐσήμαινεν ὅτι,
 ὅταν πλέον εἰς τὴν Κνωσὸν ἀνωκοδομοῦντο τὰ νέα μεγαλοπρεπῆ ἀνά-
 κτορα, μὲ μνημειώδη κλιμακοστάσια, εὐρύχωρα διαμερίσματα, μὲ ξε-
 στὴν κατὰ τὸ πλεῖστον λιθοδομίαν καὶ μὲ ἐμφάνισιν νέων ἀρχιτεκτό-
 νικῶν μορφῶν, εἰς τὴν Φαιστὸν τῶρα τὸ πρῶτον ἰδρύνοντο ἀνάκτορα
 τοῦ παλαιοῦ τύπου, μὲ στενόχωρα πυκνὰ διαμερίσματα καὶ κοινὴν κατὰ
 τὸ πλεῖστον τοιχοδομίαν, καὶ τοῦτο καθ' ὃν χρόνον, ὡς ἀπεδείχθη,
 πυκνὸν ὀδικὸν δίκτυον εἶχεν ἀναπτυχθῆ, ἐπιτρέπον τὴν συχνὴν συναλ-
 λαγὴν. Ἐντὸς τῶν καθυστερημένων τούτων ἀνακτόρων ἐχρησιμοποί-
 εῖτο κεραμεικὴ, τῆς ὁποίας ὁ συρμὸς εἶχε παρέλθει ἀπὸ 100 τουλάχισ-
 στον ἔτων εἰς τὴν Κνωσὸν, παραδόξως δὲ ταυτοχρόνως κεραμεικὴ
 ἀκριβῶς ὁμοία τῆς κνωσιακῆς τοῦ τέλους τῆς πρώτης φάσεως τῶν
 νέων ἀνακτόρων. Τὸ φαινόμενον τέλος τῆς καθυστερημένης κατὰ 100
 ἔτη ἐμφανίσεως ἐντελῶς ἀναλόγων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, κατὰ τὰς
 προϋποθέσεις πάντοτε τῆς Banti, θὰ ἐπανελαμβάνετο διὰ τρίτην φο-
 ρὰν εἰς τὰ νεώτερα ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ, καὶ τὴν φορὰν ταύτην τὸ
 πρᾶγμα εἶναι ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, καθ'
 ὅσον αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο ἀνακτόρων, τοῦ MMIIIa τῆς
 Κνωσοῦ καὶ τοῦ YMIIa τῆς Φαιστοῦ εἶναι ὄντως καταπληκτικά. Ἀ-
 πομένει εἰσέτι ἡ δυσκολία τῆς ἐντάξεως τῶν ἀγγείων τῶν NA δια-
 μερισμάτων, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἀνασκαφέως Pernier,
 ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν εἰδημόνων, θὰ ἔδει νὰ ἀναχθοῦν εἰς φάσιν δια-
 δεχθεῖσαν τὴν κεραμεικὴν τῶν λοιπῶν δαπέδων¹³. Ἀφοῦ ἡ τελευ-
 ταία ἀνάγεται εἰς τὸ τέλος τῆς MMIIIβ ἐποχῆς, καὶ βεβαιοῦται ὅτι εἰς
 τὰ νέα ἀνάκτορα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπικρατεῖ ὁ νατουραλιστικὸς ρυθ-
 μός, εὐρίσκεται τις εἰς ἀμηχανίαν, ἀδυνατῶν νὰ ἐντάξῃ τὰ ἐν λόγῳ
 ἀγγεῖα¹⁴.

Βεβαίως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκλείψουν αἱ πλεῖσται τῶν ὡς ἄνω
 δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετέθησαν εἰς ἀδρὰς μόνον γραμμάς, ἂν κατε-
 βιβάζετο ἐκ παραλλήλου ἢ χρονολογία τῶν παλαιότερων κνωσιακῶν
 ἀνακτόρων εἰς τὸ τέλος τῆς MMIII ἐποχῆς. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐσήμαινεν

¹³) Festòs, αὐτόθι σ. 375, ὅπου ὅμως ἐπικρατεῖ ποιά τις σύγχυσις
 περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

¹⁴) Ἡ Banti, αὐτ. 30, ἀναγνωρίζει ὅτι «*questo gruppo di abitazioni
 presenta carattere più recente del palazzo*», ἀλλ' ἀμηχανοῦσα ἀπέχει ν' ἀπο-
 φανθῇ ὀριστικῶς περὶ τούτων.

ὅτι δὲν θὰ ἐλαμβάνετο καθόλου ὑπ' ὄψιν ἡ στρωματογραφία τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ σπουδαιότερον, ὅτι τὰ μᾶλλον οὐσιώδη τμήματα τοῦ ἐκεῖ νέου ἀνακτόρου θὰ ἐνεφανίζοντο ὡς ἀποτελοῦντα μέρη τοῦ παλαιοῦ, ἀφοῦ ἔδωσαν κεραμεικὴν ΜΜΙΙΙ!

Τὰ ἀνωτέρω φαίνονται ὅλως ἀπίθανα καὶ καθιστοῦν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνασκοπήσεως τῶν δεδομένων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ Βαντί ἐβάσισε τὰ συμπεράσματά της.

Κατὰ πρῶτον φαίνεται λογικῶς ἀπίθανον ὅτι εἰς τὴν Φαιστόν, ἓνα τῶν κυριωτέρων καὶ ἀμέσως μετὰ τῆς Κνωσοῦ συνδεομένων κέντρων τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἐπὶ αἰῶνας ἐνεφανίζοντο ρυθμοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ κατὰ ἑκατὸν καὶ περισσότερα ἔτη καθυστερημένοι τῶν κνωσιακῶν, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου ἐπεκράτουν ρυθμοὶ κεραμεικῆς ἄλλοτε ἀνάλογοι (ΜΜΙ Μεσαρᾶς σύγχρονα ΜΜΙ Κνωσοῦ, ΜΜΙΙ ἐπιχώσεων δωματίων α' ἀνακτόρου σύγχρονα ΜΜΙΙ Κνωσοῦ, ΜΜΙΙΙα δωματίου ὑπὸ ΧΧVΙΙ σύγχρονα ΜΜΙΙΙα Κνωσοῦ), ἄλλοτε καθυστερημένοι (ΜΜΙΙ εἰς ΜΜΙΙΙβ χρόνους, ὅπου ὅμως καὶ ἀγγεῖα ΜΜΙΙΙβ).

Ἄφ' ἑτέρου εἶναι ἀπαράδεκτον ὅτι ὁ Evans ἐπλανήθη μέχρι τοιούτου σημείου εἰς τὴν στρωματογραφίαν, ὥστε νὰ ἀπέδωκεν ἀγγεῖα ΜΜΙΙΙ χρόνων εἰς ΜΜΙΙ ἢ ἀντιστρόφως. Εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα ἡ στρωματογραφία ἦτο σαφεστάτη, σχηματιζομένων ἐπαλλήλων σταθερῶν δαπέδων. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐσχηματίζοντο ἐπάλληλα δάπεδα θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ γίνῃ σύγχυσις μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς τοῦ παλαιότερου καὶ τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου, ἀφοῦ τὰ ἀγγεῖα ἀποτελοῦν ὁμάδας καὶ αἱ ὁμάδες διαστέλλονται καὶ στυλιστικῶς σαφῶς. Ἄλλως τοιαῦται σαφῶς διαστελλόμεναι ὁμάδες ἀνευρέθησαν οὐχὶ εἰς ἓν μόνον σημεῖον, ἀλλ' εἰς πλεῖστα ὅσα. Καίτοι εἶναι παραδεκτὸν ὅτι ὁ Evans ἐπλανήθη εἰς ὠρισμένην ἢ ὠρισμένας περιπτώσεις, μάλιστα εἰς διαστολὴν ὑποπεριόδων, εἶναι τελείως ἀπαράδεκτον ὅτι ἐπλανήθη γενικώτερον. Εἰς τὰς περιοχὰς τῶν «ὑφαντικῶν βαρῶν» (loomweight area¹⁵) καὶ τῶν «ΒΑ βασιλικῶν ἀποθηκῶν ἀγγείων» (royal pottery stores¹⁶) ἡ στρωματογραφία ὑπῆρξεν ἀσφαλεστάτη, ἀφοῦ αἱ περιοχαὶ ἐπεχώσθησαν καὶ τὰ κάτω στρώματα ἐγκατελείφθησαν· οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι τὰ ἀγγεῖα τῶν στρωμάτων τούτων ἀνήκουν εἰς τὰ παλαιότερα ἀνάκτορα. Ἐπομένως θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀποδοθῶν κατὰ τὰ κνωσιακὰ ἀνάλογα τὰ ἀγγεῖα τῶν δαπέδων τοῦ α' ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ εἰς ΜΜΙΙΙβ ἐποχὴν. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἐγίνετο

¹⁵) Evans, P.M. I, σ. 248 κ.έξ.

¹⁶) Evans, αὐτόθι σ. 231 κ.έξ.

δεκτὸν ὅτι ὁ Evans ἔσφαλεν ὡς πρὸς τὴν διαστολὴν τῆς κεραμεικῆς τῶν διαφόρων περιόδων καὶ ὑποπεριόδων, θὰ ἦτο ἄτοπον, κατόπιν τῆς τούτης παραδοχῆς, νὰ προτιμηθῆ ἔναντι τῶν παλαιότερων χρονολόγησις εἰς τὴν MMIIIβ περίοδον, τόσον μειονεκτικὴ διὰ τὰ ἐπακόλουθά της, χωρὶς μάλιστα οὐδένα ἰσχυρὸν λόγον. Τὰ ἀσυγκρίτως περισσότερα ἀνάλογα εἶναι τῆς MMII ἐποχῆς¹⁷ καὶ ἐπομένως ἢ εἰς ταύτην χρονολόγησις καὶ ἐκ μόνου τούτου θὰ ἦτο προτιμητέα.

Ἡ εἰς τὴν περίοδον ταύτην χρονολόγησις ὅμως ἀποδεικνύεται ἀσφαλῆς ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὰ προσαγόμενα ὡς MMIII ἐκ Κνωσοῦ ἀνάλογα ἄλλα μὲν δὲν εἶναι MMIII ἢ δὲν εἶναι μόνον MMIII ἢ εἶναι λίαν πρόιμα τῆς περιόδου ταύτης καὶ ἐπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνεφανίσθησαν ἀπὸ τὴν προηγουμένην, ἄλλα δὲ προέρχονται ἐκ δωματίων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἐπαναχρησιμοποιηθέντων κατὰ τὴν νέαν ἀνακτορικὴν ἐποχὴν. Οὕτω ὁ ὑψηλὸς λ.χ. τύπος τῶν ἀμφορέων τῆς Φαιστοῦ εἶναι διάφορος τοῦ MMIIIβ ἐκ Κνωσοῦ, ὑψηλοὶ δὲ ἀμφορεῖς ὑπάρχουν ἀποδεδειγμένως καὶ παλαιότερον ἔτι τῆς MMII¹⁸. Τὰ ἐπὶ τῶν πίθων μετάλλια ἀπαντοῦν ἤδη εἰς λίαν πρόιμον MMIII ἐποχὴν, καὶ ἡ παρουσία των ἐπὶ MMII πίθων, τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησις τόσον συνδέεται μὲ κνωσιακὰ MMII ἀνάλογα, οὐδόλως ξενίζει, ἂν λάβῃ τις μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διακόσμησις αὕτη ἀποδεδειγμένως ἔχει μακρὰν ἐξέλιξιν, ἀφοῦ ἀπαντᾷ καὶ εἰς ΥΜΙ πίθους¹⁹. Ἀντιθέτως ὁ ἐπιμήκης πίθος τοῦ δωματίου XLVI, ὁ τόσον στενὴν ὁμοιότητα ἔχων πρὸς MMIIIβ κνωσιακούς²⁰, εἶναι ἀναμφισβητήτως MMIIIβ, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἱε-

¹⁷) Καὶ αὕτη ἡ Banti δὲν τὸ ἀρνεῖται. Φυσικὰ ὁ Pernier καὶ ὁ Evans μένουσιν σύμφωνοι ἐπὶ τοῦ προφανοῦς τούτου σημείου. Ἀκόμη καὶ θέματα φαιστιακά, τὰ ὁποῖα ἡ Banti ἐθεώρησεν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν MMIII τοπικὸν ρυθμὸν (ὡς τὰ φοινικοειδῆ, οἱ κλάδοι μὲ τὰ τριγωνικὰ φύλλα, αἱ φολιδωταὶ ἢ κροσσωταὶ πλαισιώσεις ἢ ταινίαι) ἔχουν τὰ ἀντίστοιχά τους εἰς τὴν MMII κνωσιακὴν κεραμεικὴν βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 6 καὶ χαρακτηριστικὴν εἰκόνα παρὰ Evans, P.M. I, 255, εἰκ. 191.

¹⁸) Τὰ κνωσιακὰ ἀνάλογα ὑψηλῶν ἀγγείων ἐκ τῆς ΒΔ Δεξαμενῆς Καθαρμοῦ καὶ τῆς δυτικῆς τοῦ ἀνακτόρου οἰκίας (P.M. I, σ. 411 καὶ 416, εἰκ. 295 καὶ 300 καὶ II, 371 εἰκ. 206) πιστεύω ὅτι εἶναι MMIIIβ. Καὶ ἂν ἀκόμη ἦσαν πρόιμα MMIIIα τοῦτο δὲν θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν φαιστιακῶν εἰς τὴν MMIIIβ ἐποχὴν, λόγῳ τῆς μικρᾶς μεταξὺ τούτων χρονικῆς ἀποστάσεως.

¹⁹) Πβλ. τὰ μετάλλια εἰς τὸν πρόιμον MMIIIα πολύωτον καὶ μὲ «δοθιῆνας» πίθον τοῦ προθαλάμου τῶν ἱερῶν θησαυροφυλακείων Κνωσοῦ: Evans, αὐτ. IV, σ. 634 εἰκ. 622. ΥΜΙα πίθοι μὲ μετάλλια ἀπεκαλύφθησαν τελευταίως εἰς μινωικὸν μέγρον, ΝΑ τῶν Ἀρχανῶν κείμενον.

²⁰) Evans, αὐτ. IV, σ. 638, εἰκ. 626.

ροῦ τούτου δωματίου, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου²¹. Ἡ μίμησις διὰ λευκῶν κηλίδων ἐπὶ μέλανος βάθους τοῦ λιπαρίτου εἶναι μὲν συνήθης εἰς τὴν MMIII περίοδον, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄγνωστος οὐδ' ἀσυνήθης εἰς τὴν MMII²². Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰ ἀκιδωτὰ τοῦ ὄστρακομόρφου εἴδους ἀγγεῖα²³, διὰ τὰ θέματα τῶν σπειρῶν μὲ τὰς τριγωνικὰς ἀπολήξεις²⁴ —τὸ «half-ivy motif» τῆς MMIII περιόδου—, τῶν κλαδίων μὲ τὰ τριγωνικὰ φύλλα, τῶν πλαισιώσεων μὲ τοὺς κροσσούς, τὰς γλώσσας ἢ τὰς ὀδοντώσεις, τῶν συνδεδυασμένων μὲ ἠράνθεμα σπειρῶν²⁵ κ.ἄ. Ἡ διὰ λεπτῶν ποῶν, λευκῶν ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους, διακόσμησις, βεβαίως MMIIIβ, ἀπαντᾷ μόνον εἰς εὐρήματα σποραδικά, οὐχὶ ἀσφαλῶς ἐστρωματογραφημένα²⁶. Ἄτοπον δὲ εἶναι νὰ συσχετίζεται ἡ MMIIIβ χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ τῶν δαπέδων τῶν ἐκτεταμένων ΒΑ διαμερισμάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀναχρησιμοποίησις κατόπιν μεγάλης κλίμακος ἐπισκευῶν θεωρεῖται βεβαία²⁷, μὲ τὴν κεραμικὴν τῶν δαπέδων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου.

²¹) Festòs I, σ. 327 κ.ἑξ. Ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις τοῦ ἱεροῦ, πιθανώτατα, τούτου χώρου κατὰ τὴν MMIII φάσιν ἀποδεικνύεται, μοὶ φαίνεται, ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου ΔΕ (βλ. αὐτ. σχέδιον εἰκ. 195), ὅστις εἶχε προορισμὸν νὰ ἀπομονώσῃ τὸν ἀπομένοντα χώρον τοῦ δωματίου μετὰ τὴν θεμελίωσιν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς MMIII περιόδου, τοῦ ἄνω μεγάρου-προπύλου, ἵνα χρησιμοποιηθῇ ἐκ νέου. Ὁ τοῖχος οὗτος ἠχρήστευσε τὸ ἥμισυ τῆς διδύμου MMII θύρας ὅθεν ἐντὸς τοῦ χώρου ἀνευρεθεῖς MMIIIβ πίθος ἔρχεται ὡς ἐπικουρικὴ τούτου ἀπόδειξις. Ἐπίσης ἡ πινακὶς γραμμικοῦ συστήματος Α, ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐπὶ τοῦ στηθαίου τοῦ κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης τειχισθέντος παραθύρου τοῦ δωματίου. Βλ. κατωτέρω.

²²) Evans, αὐτ. I, 178, εἰκ. 127 MMII (ἀλλὰ ἐν σ. 239 ὡς MMII) καὶ II, 75.

²³) Evans, αὐτ. IV, 102 εἰκ. 67-68, ὅπου χρονολογοῦνται εἰς MMII. Τὸ ἐκ Ζάκρου ρυτὸν μὲ τὴν ὄστρακομόρφον ἐπιφάνειαν δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τῆς ἀρχῆς τῆς MMIII περιόδου.

²⁴) Πβλ. τὰ παρὰ Evans, αὐτ. I, πίν. II ἔναντι σ. 241 (ἐπὶ ὠραίου ὠοκελύφου) καὶ IV, πίν. XXXc ἔναντι τῆς σ. 130 (ἐπὶ τεμαχίου καμαραϊκοῦ, MMIIa κατὰ τὸν Evans).

²⁵) Τὸ κνωσιακὸν ἀναλογον Evans, αὐτ. II, 371 εἰκ. 206 d, ἐκ τῆς δυτικῶς τοῦ ἀνακτόρου οἰκίας, ἀνήκον εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν μὲ τὰ τῆς ΒΔ Καθαρηρίου Δεξαμενῆς (βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 18) εἶναι MMIIIβ ἢ πάντως λίαν πρῶμον εἰς τὴν MMIIIa περίοδον. Ὅπωςδήποτε ὅμως τὸ συγγενὲς κατὰ τὴν διακόσμησιν γεφυρόστομον P.M. IV, 137 εἰκ. 107 εἶναι MMIIIβ.

²⁶) Banti, αὐτ. σ. 38. Festòs, αὐτ. 380, εἰκ. 227, 2.

²⁷) Πβλ. ἀνωτέρω σ. 154 καὶ ὑποσ. 13 καὶ 14. Ἡ Banti, ἐνῶ δηλοῖ: «Credo prudente di escludere la ceramica degli edifizii di nord-est dalle conclusioni relative alla fine del palazzo» (αὐτ. σ. 31), περαιτέρω χρησιμο-

Οὕτω δὲν νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀσφαλῆ τὴν χρονολόγησιν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ εἰς τὴν MMII ἐποχὴν. Ἀπομένει νὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον ὁ χρόνος τῆς ἀνοικοδομήσεώς του καὶ διὰ τούτου ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Περὶ τούτου ὁμιλοῦν εὐγλώττως τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδά του λείψανα. Ἀνήκουν κατὰ κανόνα εἰς τὴν φάσιν τὴν γνωστὴν ὡς Messarà Kultur. Αὕτῃ ἡ Banti ὁμολογεῖ ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχον τὰ δεδομένα τοῦ ὑπὸ τὸ διαμέρισμα XXVII δωματίου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ καθορισθῇ ὡς ἀνώτερον χρονικὸν ὄριον τοῦ ἀνακτόρου τὸ τέλος τῆς MMI ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς MMII ἐποχῆς²⁸. Θὰ ἐπρότεινον μᾶλλον τὴν MMIB, ἀφοῦ ἡ κεραμεικὴ τῆς Μεσαρᾶς χρονολογεῖται εἰς τὴν ΠΜIII-MMIA περίοδον. Ἀσχέτως τοῦ ποία ἐρμηνεία δέον νὰ δοθῇ διὰ τὸ ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον, φρονῶ ὅτι ἡ μαρτυρία ἡ παρεχομένη ἐξ ἐκτεταμένου καὶ ἀδιαταράκτου στρώματος δὲν δύναται νὰ ἀμεληθῇ. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἰς τόσον ἐκτεταμένην ζώνην ἀπεκόπησαν τὰ στρώματα, ἀφοῦ μάλιστα δὲν διαταράχθη τὸ εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον²⁹. Τὸ περιεχόμενον ἄλλως τοῦ περιμαχίτου δωματίου πᾶν ἄλλο ἢ πείθει ὅτι παρέχει τὸ post quem διὰ τὴν οἰκοδομὴν καὶ ἐτονίσασμεν ἤδη ἀνωτέρω τὰς ἐκ τούτου προκυπούσας δυσχερείας: ὅτι θὰ ἔδει τότε νὰ γίνῃ παραδεκτὸν ὅτι τὸ ἀνάκτορον διήνυσε βραχύτατον βίον³⁰ καὶ πάλιν θὰ ἔμενεν ἀνεξήγητον πῶς ἡ καλύψασα αὐτὸ ἐπίχωσις περιεῖχε κεραμεικὴν ἀρχαιοτέραν τῆς τοῦ βαθυτάτου τούτου διαμερίσματος. Βεβαίως αἱ παρατηρήσεις σχετικῶς μὲ τὴν τοιχοδομίαν τῶν δύο ἐπαλλήλων δωματίων εἶναι ἀκριβεῖς: τὸ δωμάτιον XXVII εἶναι σύγχρονον καὶ ἀποτελεῖ ἓν ὅλον μὲ τὰ ἄλλα διαμερίσματα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, εὕρισκόμενον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου· τὸ ὑποκείμενον αὐτοῦ

ποιεῖ τὰ ἐκ τοῦ τομέως τούτου δεδομένα ὡς ἀποδεικτικὰ χρονολογίας MMIIIβ τοῦ τέλους τοῦ πρώτου ἀνακτόρου (αὐτ. σσ. 33 καὶ 35).

²⁸) Banti, αὐτ. σ. 38. Ἡ ἴδια εἰλικρινῶς ὁμολογεῖ ὅτι «questa datazione (MMIIIβ), più bassa di quanto è stato supposto finora, sorprenderà e troverà forse oppositori, anche perché si basa solo sui ritrovamenti al di sotto del vano XXVII del primo palazzo».

²⁹) Πβλ. καὶ ὅσα ἀνωτ. (σ. 156) ἐσημειώθησαν σχετικῶς μὲ τὸ περιεχόμενον φάσεως Μεσαρᾶς τοῦ εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα καὶ συνεχομένου δωματίου ὑπὸ τὸ XXV.

³⁰) Πβλ. ἀνωτέρω σ. 155. Ἐπὶ τῆς συγγενείας τῆς διακοσμήσεως τῶν εἰς τὸ δωμάτιον τοῦτο ἀγγείων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου ἀνευρεθέντων σημειῶ ἀναλυτικώτερον ὅτι ὁ πίθος τῆς εἰκ. 66 (Festòs) διακοσμεῖται διὰ κλάδου μὲ τριγωνικὰ φύλλα, ὁ δὲ τῆς εἰκ. 67 φέρει πολὺ ἀνάλογα καὶ ὁμοίως διὰ λευκοῦ πλαισιωμένα θέματα πρὸς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια διακοσμοῦν πίθους τῶν ὑπὸ τὸ μέγαρον-προπύλαιον ἀποθηκῶν. Ἡ τεχνικὴ εἶναι ὁμοία· τὰ σχήματα ὀλίγον παλαιότερα.

ἀναμφισβητήτως προϋπήρχε, ἀφοῦ οἱ ἐπάλληλοι τοῖχοι δὲν ἀντιστοιχοῦν. Θεωρῶ ὅμως λίαν πιθανόν, ἵνα μὴ εἶπω ἀσφαλές, ὅτι ἐγένετο ἐπαναχρησιμοποίησις προϋπάρχοντος διαμερίσματος ὡς ἀποθήκης προσιτῆς διὰ καταπακτῆς, ἀφοῦ τοῦτο ἐκαθαρίσθη καὶ ἴσως ἐπεχρίσθη διὰ κονιάματος. Οὕτω τὸ εἰς τὸ αὐτὸ βαθὺ ἐπίπεδον συνεχόμενον ὑπὸ τὸ XXV διαμέρισμα τοῦ προανακτορικοῦ τούτου οἰκήματος, μὴ χρησιμοποιηθέν, εὐρέθη, ὡς ἦτο εὐλόγον, νὰ περιέχη κεραμεικὴν ὁμοίαν τοῦ λοιποῦ προανακτορικοῦ στρώματος, δηλ. τῆς φάσεως Μεσαρᾶς⁸¹. Εἶναι ἄλλως γνωστὴ εἰς τὰ παλαιότερα ἀνάκτορα καὶ οἰκήματα, μάλιστα τῆς Κνωσοῦ, ἡ συνήθεια τῆς χρησιμοποιήσεως θεμελίων δωματίων (basement rooms), ἐνίοτε προϋπαρχόντων, ὡς ἀποθηκῶν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποθήκη ἐχρησιμοποιήθη ἐπὶ περιορισμένον χρόνον καὶ ἐγκατελείφθη ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου ἢ διετήρησε μέχρι τέλους τὰ παλαιότερον τοποθετηθέντα σκεύη της. Ὅπωςδήποτε ὑπάρχει πάντοτε μία λογικὴ ἐρμηνεία, διὰ τῆς ὁποίας ἀποφεύγονται συμπεράσματα μὲ ἄτοπα συνακόλουθα.

Μεταξὺ τῶν χρονικῶν ὁρίων MMIB (ἀρχὴ) καὶ MMIIβ (τέλος) ἡ ζωὴ εἰς τὰ ἀνάκτορα ἐξελιχθῆ, φαίνεται, κατὰ τρόπον ἀνάλογον εἰς Φαιστόν καὶ Κνωσόν. Ἡ κεραμεικὴ διατρέχει φάσεις, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς ὀρισμένας μεταβολὰς ἀρχιτεκτονικὰς, εἰς κατασκευὰς νέων δαπέδων, εἰς ἀποθέσεις ὀρισμένης χρονικῆς στιγμῆς καὶ εἰς τὴν στυλιστικὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς ταύτης τῆς κεραμεικῆς. Μεταβολὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐγένετο π.χ. εἰς τὸ ἱερόν τῆς δυτικῆς αὐλῆς, τὸ ὁποῖον ἐπηυξήθη κατὰ τρία, προεξέχοντα τῆς προσόψεως δωμάτια⁸². Νεώτερον δάπεδον κατεσκευάσθη ὑψηλότερον εἰς τὸ διάμερισμα XIII, τοῦ ὁποίου ἐπεχώσθησαν καὶ τὰ θρανία⁸³. Ἡ ΝΔ οἰκία παρέχει μὲ τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου της ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα τὸ ἀσφαλέστερον παράδειγμα ἀποθέσεως φάσεως MMIIα· φαίνεται ὅτι ἐγκατελείφθη ἐπιχωσθεῖσα ἱκανὸν χρόνον πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου⁸⁴. Ἄλλη συγκεκριμένη ὁμὰς ἀποθέσεως ὀλίγον μεταγενεστέρα καὶ μᾶλλον πλησιάζουσα τοὺς χρόνους τῆς καταστροφῆς εἶναι ἡ τοῦ ἐπαναχρησιμοποιηθέντος δωματίου ὑπὸ τὸ διάμερισμα XXVII⁸⁵. Τέλος εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως παρέχει ἡ κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων, ἀνή-

⁸¹) Πβλ. ἀνωτέρω σ. 156 καὶ σημ. 11.

⁸²) Festòs, I σ. 199 κ.ἐξ.

⁸³) Festòs αὐτ. σ. 252 εἰκ. 130. Ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου κεραμεικὴ εἶναι ὁμοία τῆς τῶν λοιπῶν δαπέδων τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου (εἰκ. 132-138).

⁸⁴) Βλ. ὑποσ. 8.

⁸⁵) Ἀνωτέρω σ. 154 καὶ ὑποσ. 30.

κουσα, ὡς εἶναι εὐλόγον, εἰς ὀλόκληρον τὴν ζωὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων, καὶ ἐπομένως ἀντιπροσωπεύουσα πάσας τὰς φάσεις καὶ μάλιστα τὴν MMIIa τῆς λαμπρᾶς ἀκμῆς. Σχετικῶς ὀλίγα εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς MMIB φάσιν. Ἡ ὑπαρξὶς ταύτης εἶναι ὅμως αἰσθητὴ ἐκ τῆς στυλιστικῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν φάσεων Μεσαρᾶς καὶ τῶν ὠραίων πολυχρῶμων MMIIa. Ὅτι εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἀντεπροσωπεύετο καὶ ἡ τελικὴ φάσις τῶν ἀνακτόρων ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι πολλὰ ἀγγεῖα ταύτης, μάλιστα τῆς χαρακτηριστικῆς χονδροῆς πολυχρῶμου τεχνικῆς καὶ τῆς πυρρᾶς ἐστιλβωμένης, ἀνευρέθησαν συνανάμικτα μετὰ τῶν παλαιότερων³⁶. Προφανῶς ἡ ἐπίχωσις τῆς ἄκρας δυτικῆς πτέρυγος ἐγένετο διὰ χώματος καὶ λειψάνων τῶν κατὰ τὸ κέντρον κυρίως ἐξαφανισθέντων διαμερισμάτων, διότι ἐκεῖ ἐγένετο ἀνοικοδόμησις τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου εἰς τὸ αὐτὸ καὶ ἐνίστε εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ λαμπρὰ καμαραϊκὴ κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων καὶ ἡ τῆς αὐτῆς βαθμίδος ἀναθηματικὴ τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου τῶν Καμαρῶν εἶναι πράγματι ἀνακτορικὴ καὶ ἀνάγεται, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, εἰς τὴν παλαιότεραν φάσιν τῆς ζωῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Τὰ ἀνάκτορα ταῦτα κατεστράφησαν ταυτοχρόνως, φαίνεται, μὲ τὴν Κνωσὸν καὶ τόσους ἄλλους μινωικοὺς χώρους καὶ, θὰ ἔλεγε τις, ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας. Ἡ καταστροφὴ ὑπῆρξε γενικὴ, ἐπεκταθεῖσα οὐχὶ μόνον εἰς τὴν κεντρικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην.

Πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἀνακτόρου ὑπῆρχεν, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσόν³⁷, συνοικισμὸς ἐκ πυκνῶν οἰκιῶν μὲ στενόχωρα διαμερίσματα,

³⁶) Ἀτυχῶς εἰς τοὺς περιγραφικοὺς καταλόγους τοῦ Pernier (Festòs I) δὲν σημειοῦνται πάντοτε ποῖα ἀγγεῖα ἀνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ποῖα εἰς τὰς ἐπιχώσεις. Περιγραφὴν γενικὴν τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιχώσεων τῆς δυτικῆς αὐλῆς βλ. αὐτ. σ. 213· ἡ εἰκὼν 93 εἰκονίζει τεμάχια τραπεζῶν προσφορῶν, ὁμοίων τοῦ ἱεροῦ τῆς προσόψεως. Ἡ συνύπαρξις εἰς τὴν ἐπίχωσιν κεραμεικῆς τῶν δύο φάσεων MMIIa καὶ MMIB, ἴσως δὲ καὶ τῆς προδρομοῦ τούτων (MMIB), εἶναι ἐν μέρει ἡ αἰτία τοῦ ὅτι τὰ ἀνάλογα τῆς Κνωσοῦ εἶναι πασῶν τῶν φάσεων τούτων· τοῦτο βεβαίως δὲν ἀποκλείει καὶ σφάλματα στρωματογραφικὰ τοῦ Evans. Εἶναι φυσικὸν ἐξ ἄλλου νὰ κυριαρχῇ εἰς τὴν ἐπίχωσιν κεραμεικὴ τῆς φάσεως MMIIa, πρῶτον διότι ἡ περίοδος αὕτη ὑπῆρξε, φαίνεται, περίοδος μεγάλης κεραμεικῆς ἀκμῆς, καὶ δεύτερον διότι ἡ κεραμεικὴ τῶν δαπέδων ἀντιπροσωπεύει, σχετικῶς μὲ τὴν μεγάλην διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, πολὺ σύντομον περίοδον, τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῆς καταστροφῆς· ἡ δὲ προδρομικὴ MMIB εἶναι φυσικὸν νὰ ἀφῆκεν, ὡς πολὺ παλαιά, ὀλίγα μόνον λείψανα εἰς τὰς ἐπιχώσεις.

³⁷) Ὁ Evans, αὐτ. IV, 66 κ.ἐξ., τὸν ἀποκαλεῖ πρωτοανακτορικόν, βεβαίων τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς MM I ἐποχῆς, βάσει ἐν-

οὐχὶ διαφόρου, καθ' ὅσον δύναται τις νὰ κρίνη, μορφῆς τῶν συνοικισμῶν λ.χ. Κουμάσας, Ἀπεσωκάρι, Ἀγ. Τριάδος κ.ἄ., τῶν ὁποίων αἱ ταφαὶ ἐγίνοντο ἐντὸς τῶν μεγάλων κυκλικῶν τάφων.

Μικρὸν διάστημα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων, πιθανώτατα ταυτοχρόνως μὲ τὴν Κνωσὸν, ᾠκοδομήθησαν τὰ νέα μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα, κατὰ τὴν δυτικὴν πτέρυγα εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, οὕτως ὥστε παρέμειναν ἀνέπαφα, ἀπλῶς ἐπιχωσθέντα, τὰ κάτω μέρη τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου. Ἡ οἰκοδόμησις ἐγένετο κατὰ τρόπον ἀνάλογον εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Φαιστὸν καὶ ἀναγνωρίζει τις ἀμέσως τὴν αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴν φάσιν. Ἡ διαφορὰ εἰς τὴν Κνωσὸν εἶναι ὅτι εἰς τὰ νέα ἀνάκτορα, κατὰ τὴν δυτικὴν μάλιστα πτέρυγα, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου διασκευασθέντα περισσότερα διαμερίσματα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἐπειδὴ ἡ ἀνοικοδόμησις ἐγένετο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Φαιστὸν ἐγένετο εἰς ὄρισμένα σημεῖα νέα χρησιμοποίησις τμημάτων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀφοῦ ταῦτα ἐκαθαρίσθησαν καὶ διεσκευάσθησαν, μάλιστα τῶν ἐκτεταμένων ΒΑ διαμερισμάτων καὶ τοῦτο δὲν διέφυγε τὴν πρόσοχὴν τῶν ἀνασκαψάντων³⁸. Εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων ἐγένετο ἀνάλογος ἐπαναχρησιμοποίησις, εἰς ἐκτεταμένην μάλιστα κλίμακα (οὕτω τῶν διαμερισμάτων τῶν ἀποθηκῶν καὶ τῶν δωματίων, ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ ξίφη τοῦ ἀκροβάτου)³⁹. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἐκ νέου χρησιμοποίησις ὀρισμένων, προφανῶς ἱερῶν δωματίων τῆς δυτικῆς πτέρυγος: οὕτω ἐχρησιμοποιήθη διασκευασθεῖς ὁ παρὰ τὰς ἀποθήκας «καθαρτήριος χῶρος» (ἢ λουτρόν), ὡς ἀκριβῶς συνέβη μὲ τὸν ὅμοιον χῶρον τῆς ΒΔ ἱερᾶς εἰσόδου τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ⁴⁰. Ὁμοίως ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου, ἀσφαλῶς διὰ τὴν ἱερότητά του, τὸ δωμάτιον τῶν τετραγώνων πεσσῶν τοῦ μέσου τῆς δυτικῆς πτέρυγος,

δείξεων ὀρισμένων ἀποθετῶν κεραμεικῆς, ὅπως τοῦ Vat Room (αὐτ. I, 166 κ.ἑξ.). Ἀλλὰ οἱ ἀποθέται πολὺ πιθανῶς δίδουν τὴν χρονολογίαν τῆς ἰδρύσεως (ὄριον μεταξὺ ΜΜΙα καὶ ΜΜΙβ). Ὁ συνοικισμὸς κατέχει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κατόπιν δυτικῆς αὐλῆς καὶ πλησιάζει εἰς ἀπίθανον ἀπόστασιν τὴν παλαιωτάτην πρόσοψιν τοῦ ἀνακτόρου, ἡ ὁποία καὶ ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῆς φαίνεται οἰκοδομηθεῖσα μετὰ τὴν ἐπίχωσιν τῶν πλησίον αὐτῆς ΜΜΙα οἰκιῶν. Τοῦτο γίνεται εὐθὺς ἀντιληπτὸν ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ περιβόλου, τοῦ πλακοστρώτου καὶ τῆς ἀρχικῆς προσόψεως (αὐτ. εἰκ. 30), τὰ ὁποία ἀποτελοῦν ἐνιαῖον ὅλον, ἐνῶ αἱ οἰκίαι τοῦ συνοικισμοῦ εὐρίσκονται ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον, διατέμνονται ὑπὸ τοῦ περιβόλου, ἐκτείνονται δὲ πρὸς δυσμὰς καὶ πέραν τούτου.

³⁸) Βλ. σ. 157 καὶ ὑποσ. 13.

³⁹) Mallia, Études Crétoises I, 36 κ.ἑξ. V, 13 καὶ πίν. I.

⁴⁰) Βλ. ἀνωτέρω σσ. 54, 159 καὶ ὑποσ. 21. Διὰ τὸν καθαρτήριον ΜΜΙΙ χῶρον τῆς Κνωσοῦ βλ. Evans, αὐτ. I. 217 καὶ 406.

ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὴν Κνωσὸν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου αἱ κρύπται τῶν τετραγώνων πεσσῶν⁴¹.

Περὶ τὸ τέλος τῆς ΜΜΙΙΙ ἐποχῆς (περὶ τὸ 1600 π.Χ.) νέα καταστροφή ἐπληξε τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ, ὃχι τόσον ἐκτεταμένη, φαίνεται, ὅσον ἢ ταυτοχρόνως ἐπελθοῦσα εἰς τὴν βορείαν κεντρικὴν Κρήτην. Ἐγένοντο ὠρισμένα μεταβολαὶ καὶ ἀνοικοδομήσεις ἐπὶ τὸ μεγαλύτερον καὶ τὰ μέγαρα ἔλαβον τὴν τελικὴν αὐτῶν μορφήν. Αἰσθητὴ μεταβολὴ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις τῆς πτέρυγος τῶν ἐπαναχρησιμοποιηθέντων ΒΑ διαμερισμάτων καὶ τοῦ παρὰ τὰς ἀποθήκας «καθαρηθρίου χώρου», τοῦ ὁποίου ἐτειχίσθησαν τὰ ἀνοίγματα, ἀφοῦ ἐπεχώσθη, ὃχι ὅμως καὶ τοῦ προθαλάμου του. Οὕτω ἐρμηνεύεται ἡ παρουσία τῆς πινακίδος τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Α, ἐπὶ τοῦ στηθαίου ταῦ τειχισθέντος παραθύρου⁴² καὶ τοῦ ΜΜΙΙΒ πίθου, ἀνευρεθέντος ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦωματίου τούτου. Τὸ «δωμάτιον τῶν τετραγώνων πεσσῶν» δὲν ἐγκαταλείπεται, ἀλλὰ κατασκευάζεται ὑψηλότερον νέον δάπεδον. Ἡ νέα φάσις δὲν διακόπτεται, οὐδὲ ἐμφανίζει νέας μορφὰς μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου, καταστροφῆς κατὰ γενικὴν σχεδὸν σήμερον ὁμολογίαν ὀριζομένης περὶ τὸ 1400 π.Χ. Ἡ καταστροφή αὕτη φαίνεται καὶ πάλιν σύγχρονος μετὰ τὴν ἐπισυμβῆσαν εἰς τὴν Κνωσὸν, εἰς τὰ Μάλια καὶ εἰς ὅλους γενικῶς τοὺς μινωικοὺς χώρους.

Οὕτω εἰς τὸ σύνολον ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν μορφῶν τόσον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσον καὶ τῆς κεραμικῆς, ἀσφαλῶς δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐκφάνσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ἀποδεικνύονται ἀκριβῶς παρόλληλοι εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Φαιστόν: Τὸν προανακτορικὸν ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙα συνοικισμὸν διαδέχονται τὰ πρῶτα ἀνάκτορα: τοῦτων ἢ παλαιότερα φάσις ΜΜΙβ δὲν εἶναι τόσον σαφής, ἢ δευτέρα ΜΜΙα εἶναι ἢ τῆς μεγάλης ἀκμῆς, ἢ τῶν θαυμαστῶν καμαραϊκῶν ἀγγείων καὶ ἢ τρίτη ΜΜΙβ ἢ τῆς ἐπικρατήσεως ἐνὸς τοπικοῦ, ἀλλὰ λίαν συγγενοῦς πρὸς τὸν προηγούμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ἐξειλίχθη, οὐθιμοῦ. Μετὰ τὴν καταστροφήν, ἐπελθοῦσαν περὶ τὸ 1700 π.Χ., ἰδρύνονται τὰ νέα μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα καὶ γίνεται ἐκ νέου χρησιμοποίησις τμημάτων τινῶν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, εἴτε λόγῳ τῆς ἱερότη-

⁴¹) *Festòs I*, 122, εἰκ. 51, ὅπου γίνεται δεκτὴ ἡ χρησιμοποίησις του μέχρι τέλους τῆς ΜΜΙΙΙ διὰ τὴν ἐντὸς αὐτοῦ εὔρεσιν κεραμικῆς τοῦ εἶδους *Camargues Rustico*, δηλ. ἀγγείων ὁμοίων πρὸς τὰ ΜΜΙΙβ τῶν δαπέδων τῶν ΒΑ διαμερισμάτων. Τὴν ἐκ νέου χρησιμοποίησιν τῶν κρυπτῶν τῶν τετραγώνων πεσσῶν εἰς τὴν Κνωσὸν ἀπέδειξεν ἡ ἀνέυρεσις ὑποκειμένου πλακοστρώτου μετὰ λείψανα θυσιῶν καὶ κεραμικῆς (βλ. *J.H.S. LXVI* (1948), 117 εἰκ. 7).

⁴²) Βλ. ὑποσ. 21.

τός των είτε πρὸς ἐξυπηρέτησιν δευτερευόντων σκοπῶν (ἐργαστηρίων, ἐνδιαιτημάτων τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ). Μετὰ τὴν νέαν, ἀλλὰ μικρᾶς ἐκτάσεως καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων (περὶ τὸ τέλος τῆς ΜΜΙΙΒ ἐποχῆς) ἐγκαταλείπονται τὰ ἀναχρησιμοποιηθέντα καὶ διασκευάζονται εἰς τὴν τελικὴν αὐτῶν μορφήν τὰ λοιπὰ διαμερίσματα τῶν ἀνακτόρων. Ἡ ζωὴ εἰς τὰ ἀνάκτορα διακόπτεται ὀριστικῶς κατὰ τὸ τέλος τῆς ΥΜΙ ἐποχῆς περὶ τὸ 1400 π.Χ.⁴⁹

Οὕτω οὐχὶ μόνον διασαφεῖται πλήρως ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ, ἀλλὰ ἀκόμη ἐπιβεβαιοῦται, βάσει σαφῶν δεδομένων στρωματογραφίας, τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ Evans, ὡς ἔχον ἐφαρμογὴν καὶ εἰς τὴν Φαιστόν. Καὶ ἦτο εὐλόγον νὰ συμβαίῃ οὕτω, διότι ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς δὲν φαίνεται νὰ ἐξειλίχθη κατὰ κλειστὰς τοπικὰς ἐνότητας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ὠρισμένας περιόδους καὶ περιοχὰς παρατηροῦνται τοπικαὶ ἰδιορρυθμίαι. Πανταχοῦ βεβαιοῦται ὁ αὐτὸς γενικὸς χαρακτήρ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

⁴⁹) Ἡ ΥΜΙΙ φάσις τοῦ ἀποκληθέντος «ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ» δὲν ἐμφανίζεται οὔτε εἰς τὴν Φαιστόν οὔτε εἰς τοὺς περισσοτέρους ἄλλους μινωικοὺς χώρους. Τοῦτο ὀρθῶς ἠρμηνεύθη διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος ὑπῆρξε καθαρῶς κνωσιακός. Βλ. ἄνωτ. ὑποσ. 4.